

جلوه‌های سنت و تجدد در فضاهای ورودی خانه‌های تهران دوره قاجار*

مینارمضان جماعت**^۱، دکتر جواد نیستانی^۲

^۱ کارشناس ارشد باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۲ استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۹/۶/۲۶، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۹/۱۰/۱۸)

چکیده:

دوره قاجار، دوره تضاد در ارزش‌ها و اندیشه‌های معمارانه، و تنوع در گرایش‌ها و شیوه‌های معماری شهری است. این تنوع و تضاد که متأثر از عوامل گوناگون و رویکردهای مختلف سنت و تجدد است، بیش از همه، در حوزه معماری مسکونی نمود پیدا می‌کند و ساختار یکنواخت خانه‌های شهر را به عرصه تفاوت می‌کشاند. تفاوتی که در تمامی اجزاء تشکیل دهنده یک خانه، از فضای ورودی تا فضاهای داخلی رخ می‌نماید؛ اما بدین خاطر که فضاهای ورودی، نمودی بیشتر در معماری دارد، تحولات رخ داده در این بخش، ملموس‌تر و بررسی ویژگی‌های ساختاری و تزئینی آنها از اهمیتی دوچندان برخوردار است. در این میان، موضوع قابل توجه این است که تحول مذکور، بر فضاهای ورودی خانه‌های گروهی از جامعه تأثیرگذار بوده و حتی نوع این تأثیرگذاری، از محله‌ای به محله دیگر متفاوت بوده است؛ گرچه از این طریق، شاید بتوان شاخصه‌های بارزی را برای انواع فضاهای ورودی تعیین نمود و سبک غالب ورودی‌ها را ارزیابی کرد. بدین ترتیب می‌توان گفت خانه‌های تهران دوره قاجار، سبک‌های گوناگونی در فضا‌سازی ورودی داشته که هر یک، جلوه‌هایی از سنت، تجدد یا تلفیقی از آنها را به نمایش گذاشته است.

واژه‌های کلیدی:

قاجار، تهران، خانه، ورودی، سنت، تجدد.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول تحت عنوان نگرشی بر شیوه‌های خانه‌سازی تهران عهد قاجار با تأکید بر فضاهای ورودی می‌باشد که در سال ۱۳۸۸ در دانشگاه تربیت مدرس به انجام رسیده است.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۴۳۴۰۴۱۳، نمابر: ۸۸۲۲۰۲۱۷، E-mail: Mina.Jamaat@yahoo.com

مقدمه

و تجدید موجود در این فضاها و تفکیک سبکی و شناسایی کیفی و کمی آنها در محلات گوناگون تهران بپردازد. طی بررسی های میدانی صورت گرفته، ۸۰ خانه قاجاری واقع در محله های اصلی تهران قدیم یعنی عودلاجان (در شمال شرقی)، چال میدان (در جنوب و جنوب شرقی)، بازار (در جنوب)، سنگلج (در غرب)، ارگ/ دولت (در شمال) و همچنین دیگر مناطق شمالی شهر، شناسایی و مستندنگاری گردید. از هر یک از محله های عودلاجان، چال میدان و سنگلج، تعداد ۲۰ خانه انتخاب شد و ذکر این تعداد هم به این دلیل است که بافت محله های فوق تا حد زیادی، دست نخورده باقی مانده و خانه های بسیاری در آنجا وجود دارد که بررسی فضاهای ورودی آنها ضروری به نظر می رسد. از محله بازار به دلیل تغییر شکل خانه ها و تبدیل آنها به مغازه، دکان، انبار و پاساژ، تنها ۷ خانه برای بررسی انتخاب شده است. از محله دولت که بیشتر خانه های آن، یا تغییر کرده اند و یا میان قاجاری و پهلوی بودن آنها تردید وجود دارد، ترجیحاً ۱۰ خانه انتخاب می شود که بدون شک متعلق به دوره قاجار هستند. از محله های واقع در شمال تهران نیز، هم به دلیل معدود بودن خانه ها و هم به سبب شباهت بافت منطقه ای و تشابه خصوصیات معماری آنها، تنها ۳ خانه برای تحلیل در نظر گرفته می شود.

در جدول مندرج در انتهای مقاله، تعدادی از خانه های فوق با جزییات کامل فضاهای ورودی ذکر گردیده است.

در تاریخ هنر معماری تهران، دوران قاجار از اهمیت ویژه ای برخوردار است، زیرا در این دوره بود که برای نخستین بار، شیوه های معماری غربی به همراه شاخصه های متعدد آنها وارد سبک های معماری تهران شد و گاه در تلفیق با معماری سنتی و گاه مجزا از آن قرار گرفت و در مجموع، تحولی را در سیر هنر معماری این شهر ایجاد کرد. یکی از نمودهای بارز این جریان تغییر، خانه های مسکونی تهران است که همگی با وجود تعلق به یک دوره تاریخی، برخوردار از گوناگونی هایی در سبک های معماری و فضا سازی اند. آنچه در نگاه اول به این خانه ها در نظر می آید، فضای ورودی آنهاست که هر کدام بسته به شیوه های معماری خانه و میزان تأثیرپذیری شان از سنت یا تجدید، جلوه هایی متنوع از ترکیب فضایی را به تماشا می گذارند و ظاهری ناهمگون به شهر می بخشند. با توجه به اهمیت این موضوع، تاکنون دو تحقیق جامع و بسیار مفید در مورد فضاهای ورودی خانه های تهران انجام پذیرفته است که می توان به کتاب بسیار ارزنده فضاهای ورودی خانه های تهران قدیم از حسین سلطان زاده و همچنین کتاب نقوش سردرهای خانه های تهران قدیم به نگارش افسانه حاجی علی محمدی اشاره کرد؛ لیکن پژوهش حاضر، با نگاهی بر منابع پیشین، قصد آن دارد تا از منظری متفاوت به بحث فضاهای ورودی پرداخته و از طریق بررسی متون و سفرنامه ها در کنار تحقیقات مشاهده ای و مقایسه ای میدانی، به معرفی شاخصه های اصلی هر یک از انواع فضاهای ورودی، تحلیل جلوه های بارز سنت

۱- زمینه تاریخی بحث

آمده، همراه با تقابل های بسیار صورت گیرد که مهمترین آنها، تقابل سنت و تجدید در جامعه بود (حبیبی، ۱۳۸۷، ۲۳۵). در دوره حکومت ناصرالدین شاه، تحولات و جریان نوگرایی که در جامعه آغاز شده بود، جلوه بارزتر و دامنه گسترده تری پیدا کرد (قبادیان، ۱۳۸۳، ۲۴۰) که در نتیجه آن، دستاوردهای مدرن تمدن غرب، هرچه بیشتر و بیشتر وارد فضای شهری شد و تأثیر خود را بر تمامی ارکان جامعه از جمله بر معماری مسکونی باقی گذاشت. معماری خانه های تهران نیز که تا این زمان، در ارتباط با اصول معماری سنتی و در قالب ساختارهای یک شهر سنتی شکل گرفته بود، به تدریج فرم های کهن خود را از دست داد و ظاهری غربی به خود گرفت. اندیشمندان و نویسندگان گوناگون، هر یک دلایلی را برای ورود اندیشه های جدید غربی و تأثیرگذاری آن بر سنت های معماری مسکن تهران بیان کرده اند که از جمله آنها می توان به فرهنگ ناپخته سلسله قاجاریه و رکود اقتصادی (آپم

شهر تهران در اوایل پایتختی خود، چه از نظر کالبدی و چه از نظر فرهنگی برخوردار از ساختاری سنتی بود؛ بدین معنی که مراسم، مشاغل، روابط اجتماعی، فرم لباس، نوع وسایل حمل و نقل، بافت شهر، ساخت و ساز شهری و غیره کاملاً حال و هوایی سنتی داشت و با دوره های پیش از خود، چندان فرقی نمی کرد (قبادیان، ۱۳۸۳، ۶۳). اما در پی تغییرات چشمگیری که در نتیجه عواملی چون وقوع انقلاب صنعتی و بروز تحولات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی اروپا (حبیبی، ۱۳۸۷، ۲۳۴)، شکست های نظامی ایران، استعمار، تجارت و وابسته، اعزام دانشجویان به فرنگ، استخدام مهندسان و متخصصان اروپایی و غیره، در تهران صورت گرفت (آدمیت، ۱۳۵۴، ۱۶۳)، ارزش ها و سنت های حاکم بر جامعه تا حدودی رنگ باخت و به جای آن، گرایش های تجدیدطلبانه و فرهنگ نوگرایانه برگرفته از غرب اوج پیدا کرد و عدم درک درست دولت قاجار از این شرایط تاریخی جدید موجب شد تا تحول به وجود

تصویر ۱- دیوارهای بلند و ساده خانه ای سنتی واقع در حاشیه معبری باریک در محله چال میدان.

تصویر ۲- میدان.

ورودی خانه های سنتی دارای اجزاء و ترکیبات تقریباً واحدی چون پیشطاق، سکو، درگاه، در - به همراه اجزایی چون آستانه، کوبه، کلون، گلمیخ و گاهی روزن - سردر، هشتی و دالان بود که این اجزاء و عناصر نه تنها امکان دیدار، گفتگو، توقف، انتظار و ورود را فراهم می کرد، بلکه واردشوندگان را بر حسب جنس (زن یا مرد)، کیفیت حضور (حضور در شب یا روز، در خواب یا بیداری، در هنگام استراحت یا زمان کار، در تنهایی یا جمع، در زمستان یا تابستان، در کنار طبیعت یا دور از آن) و رابطه آنها با خانواده (رابطه فردی یا جمعی، شخصی یا اجتماعی، کوتاه مدت یا درازمدت) به فضاهای مختلف خانه هدایت می کرد (هاشمی، ۲۰۱۳۷۵). پیشطاق خانه ها معمولاً به شکل جناغی و گاه به صورت بیضی یا هلالی بود و سقف آنها اغلب ساده و یا با کاربندی های آجری و گچی تزیین می شد. سکوه های آجری یا سنگی دو سوی پیشطاق، حالتی نیمه خصوصی داشت، زیرا هم هنگام گفتگوی صاحبخانه با همسایه ها یا مراجعین با اهالی خانه، از آن استفاده می شد و هم هنگام انتظار و رفع خستگی، بدون کسب اجازه از صاحبخانه، مورد استفاده مراجعان یا عابران قرار می گرفت و این کار، یکی از الگوهای رفتاری و عادات بارز مردم آن زمان محسوب می شد (میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵، ۱۹۰). اندازه درگاه خانه ها معمولاً ۱/۵ متر و

پوپ، ۱۳۸۷، ۱۴۱۱)؛ بازگشت تحصیل کردگان اروپا رفته به ایران و اجرای معماری کارت پستالی^۱ توسط آنان (قبادیان، ۱۳۸۳، ۶۸)؛ ارتباط بیشتر ایران با اروپا (نصیری انصاری، ۲۸۰، ۱۳۵۰)؛ اعمال نفوذ بیگانگان و تبلیغات آنها (پیرنیا، ۱۳۶۹، ۲۷۰)؛ سفر به اروپا و همراه آوردن آثار هنری آنان (صارمی، ۱۳۷۶، ۱۴۲-۱۴۳)؛ احساس حقارت و عقب ماندگی در مقابل برتری های علمی و فنی و هنری غرب (نوحی، ۱۳۷۴، ۶۱۴)؛ شیفتگی در مقابل مظاهر معماری مدرن و کارایی بهتر شیوه های جدید غربی (قبادیان، ۱۳۸۳، ۲۲۶)؛ حضور معلمین و مهندسیین و معماران اروپایی در مدرسه دارالفنون (حیبی، ۱۳۸۷، ۲۳۸) و همچنین معرفی شیوه های شهرسازی غربی و گونه های جدیدی از سبک های معماری و تزیینات متداول آن زمان اروپا توسط مهندسان غربی اشاره کرد (پاکدامن، ۱۳۷۳، ۵۴). بدین ترتیب در دوره قاجار، عوامل گوناگونی بر معماری خانه های تهران اثر گذاشت که در این میان، مهمترین عامل، نفوذ فرهنگ و هنر غرب بود که بسته به میزان و موارد تأثیرش، سه سبک گوناگون خانه سازی با شاخصه های متفاوت سنتی، تلفیقی و جدید را شکل داد.

۲- فضاهای ورودی بر مبنای گونه شناسی خانه ها

۲-۱- خانه های سبک سنتی

خانه های سنتی، خانه هایی درونگرا و حیاط محور بودند که اغلب در اطراف معابر فرعی یعنی کوی ها و کوچه ها و گذرها و بن بست ها قرار می گرفتند و تماماً - چه خانه مردم عادی و چه خانه اشراف - به سبک سنتی و مطابق با اصول بنیادین معماری ایرانی احداث می شدند. نمای این خانه ها معمولاً خشتی یا آجری بود و روی دیوارهای بلند و ساده آنها، هیچ روزن یا پنجره ای به چشم نمی خورد (قریب، ۱۳۷۴، ۲۰۶؛ تصویر ۱).

۱-۱-۲- فضاهای ورودی سنتی

در معماری فضای ورودی خانه های سنتی، تمامی اصول ترکیب کالبدی از جمله اصل سلسله مراتب، اصل تقارن و اصل درونگرایی به صورتی کامل به اجرا در می آمد؛ بدین ترتیب ورودی خانه ها، فضایی شاخص، متقارن، غیر مستقیم و تنها بخشی از نمای بیرونی خانه ها بود که غالباً تزیین می شد؛ البته با توجه به درونگرا بودن خانه ها و عدم امنیت در جامعه، به شکلی ساده تزیین می گردید تا توجه دیگران به آن جلب نشود. این ورودی که معمولاً در نزدیکی یکی از گوشه های خانه قرار می گرفت^۲، یا حالتی گشوده و باز به سوی معبر داشت و یا فضایی بسته و اختصاصی بود، به این صورت که در ورودی دو یا چند خانه در یک محیط واحد مانند کوچه بن بست یا هشتی متصل به معبر قرار می گرفت و فضای واقع در ابتدای این کوچه یا هشتی به مثابه فضای ورودی خانه ها، طراحی و تزیین و توسط یک در به لبه راه متصل می شد؛ به این فضای محصور و بسته، کوچه دردار نیز می گفتند (سلطان زاده، ۱۳۷۲، ۱۴۶، ۱۷۴؛ تصویر ۲).

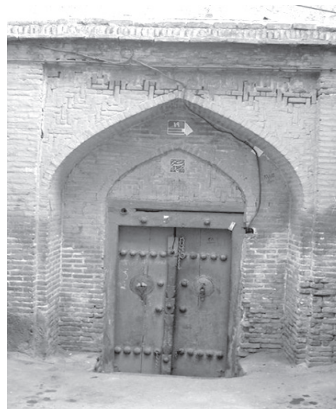
کاشی یا مرمری به شکل های مختلف و با مضامین آیات قرآنی و احادیث، نام پنج تن (ع)، نام بانی، تاریخ ساخت خانه و عدد ۷ تعبیه می گردید تا در هنگام خروج از خانه، ساکنان را از شر شیطان و چشم بد در امان نگه دارد (تصویر ۳). گاهی اوقات نیز در بالای سردر ورودی، فضایی به نام بالاخانه قرار می گرفت که معمولاً دری به پشت بام داشت (تصویر ۴). اکثر خانه ها دارای هشتی و دالان بودند که از آنها یک یا چند راه به بخش های مختلف خانه منشعب می شد. قاعده هشتی ممکن بود به شکل های مختلف هشت ضلعی (پیرنیا، ۱۳۷۲، ۱۶۰)، نیمه هشت ضلعی، شش ضلعی و یا چهارگوش باشد، اما اندازه هشتی، بستگی به استطاعت مالی صاحبخانه داشت. سقف هشتی اغلب با تیرهای چوبی، پوششی از گچ یا کاربندی های گچی و آجری پوشیده می شد و به این خاطر که هشتی، محلی برای انتظار محسوب می شد، گاه در اطراف آن، سکوهایی برای نشستن تعبیه می کردند. دالان خانه ها نیز با عرض حدوداً ۱ متر، در اکثر موارد، مستقیم یا L شکل و در موارد معدودی مارپیچ و متصل کننده هشتی به فضای حیاط بود (امیرکبیریان و مرادی، ۱۳۸۱، ۱۱۶؛ تصاویر ۵ و ۶).

این سبک از فضاهای ورودی را می توان به تبع گونه معماری خانه ها، ورودی سنتی نامید که تمامی اجزاء و عناصر آن، معرف شیوه های ساختاری و تزیینی معماری مسکونی ایرانی و متناسب با جایگاه و اعتقادات و احتیاجات ساکنان خانه بوده است.

عمق آن حدود ۰/۵ متر و در خانه ها بیشتر مستطیل شکل و دارای ابعادی در مقیاس انسانی بود (سلطان زاده، ۱۳۷۱، ۱۲۸)؛ البته در مواردی، درهای کوتاه نیز دیده می شد، اما آستانه بلند پای در^۲ که گذرنده را وادار به پایینیدن پیش پای خود می کرد، خطر اصابت سر به آن را تا حدی از بین می برد. این درها معمولاً چوبی و دو لنگه بود^۳ و هیچ لولایی در آنها تعبیه نشده بود، بلکه روی پاشنه می چرخید^۴. روی در، گلمیخ های فلزی (با اشکال متنوع) و دوکوبه به شکل های گوناگون - هر کدام بر روی یک لته در - نصب می شد که کارکرد آنها، اطلاع رسانی برای حفظ محرمانیت بود. گاهی نیز در قسمت داخلی در، چفت و کلون به کار می رفت که مقاومت در را تکمیل می کرد (ابوالقاسمی، ۱۳۸۴، ۱۲۳). این درها معمولاً فاقد روزن بود، اما در مواقعی که نور کافی برای هشتی تأمین نمی شد، در بالای در، روزنی کوچک قرار می گرفت (سلطان زاده، ۱۳۷۲، ۱۰۲) تا نور معبر را به درون هشتی هدایت کند. سردر خانه ها یا کاملاً ساده بود و یا تزیینات کم مایه ای از آجرکاری، گچبری یا تلفیقی از آنها را بر سطح خود داشت که این تزیینات نیز متناسب با وضعیت و موقعیت اجتماعی و به فراخور حال صاحبخانه بود. اورسل در این باره می نویسد: «اگر صاحبخانه به زیارت مکه توفیق یافته بود تصویر درختان سرو را بالای سردر خانه اش گچبری می کرد و مردم از این تصاویر می دانستند که اینجا خانه یک حاجی است» (اورسل، ۱۳۵۳، ۱۱۷). بر سطح سردر، کتیبه های

تصویر ۴- نمایی از بالاخانه سنتی خانه ای در محله چال میدان.

تصویر ۳- ورودی سنتی خانه ای در محله عودلاجان.

تصویر ۶- دالان مستقیم خانه ای سنتی در محله چال میدان.

تصویر ۵- فضای هشتی و ورودی دالان خانه ای سنتی در محله عودلاجان.

۲-۲- خانه های سبک تلفیقی

خانه های سبک تلفیقی، در حقیقت، خانه هایی سنتی بودند که طی جریان تأثیرپذیری از فرهنگ و هنر اروپا، برخی از اجزاء، عناصر، تزیینات و نقوش معماری دوره رنسانس و تا حدی نئوکلاسیک غرب را در معماری بومی خود به کار گرفتند و به خانه هایی با سبک تلفیقی یا شیوه التقاطی تغییر کردند. این خانه های درونگرا و حیاط محور که اغلب به صورتی گشوده و گاه به صورت بسته و اختصاصی، در حاشیه معابر فرعی یا معابر اصلی (کوچه های پهن) قرار می گرفتند، اکثراً متعلق به اعیان، رجال، درباریان و یا طبقات متوسط وابسته به آنها بودند.

۲-۲-۱- فضاهای ورودی تلفیقی

نمای خانه های تلفیقی، بیشتر از آجر و ورودی آنها دارای عناصری مانند پیشطاق (گاهی بدون پیشطاق)، سکو (گاه فاقد سکو)، درگاه، در - با روزن و گاهی کوبه و کلون - سردر، هشتی (زمانی بدون هشتی)، دالان (گاه بدون دالان) یا راهرو بود. عمق ورودیها معمولاً در حدود ۰/۵ متر، عرض آنها بین ۳ تا ۴ متر و ارتفاع آنها بین ۳ تا ۴/۵ متر بود (سلطان زاده، ۱۳۷۱، ۴۴، ۱۳۴). پیشطاق بیشتر خانه ها، هلالی شکل و دارای تزیینات آجر یا کاشی بود. گاهی اوقات نیز در طرفین پیشطاق، دو طاقنما، دو ستون یا نیم ستون تزیینی و دو سکو قرار می گرفت که اغلب اوقات این سکوها، سطح کافی برای نشستن نداشت و تنها برای ایجاد ترکیب شکلی و فضایی یا به عنوان عنصری تزیینی به کار می رفت (تصاویر ۷ و ۸).

تصویر ۹- روزن بیضی شکل خانه ای تلفیقی واقع در هشتی متصل به معبر محله چال میدان.

تصویر ۷- نمایی از ورودی خانه ای تلفیقی واقع در حاشیه معبری فرعی در محله بازار.

تصویر ۱۰- سردر سنتوری خانه ای به سبک تلفیقی در محله عودلاجان.

تصویر ۸- ورودی اختصاصی و سبک تلفیقی خانه ای در محله سنگلج.

بدین ترتیب می توان گفت که قرارگیری عناصر و تزیینات بومی در کنار طرح ها و موتیف های فرنگی و ترکیب آنها با یکدیگر، این گونه از فضاهای ورودی را در ردیف فضاهای ورودی سبک تلفیقی قرار داده بود. ساختاری که جلوه هایی از سنت و تجدد را همراه و همگام با هم به معرض تماشای می گذاشت.

۳-۲- خانه های سبک اروپایی

خانه های سبک اروپایی، خانه هایی برونگرا و راه پله محور (نک کیانی، ۱۳۸۳، ۲۳۶) با ترکیب های شکلی غیر سنتی و طرح های کاملاً فرنگی بودند که به طبقات مرفه جامعه و خواص تعلق داشتند و نمای خارجی مخصوصاً فضای ورودی آنها نسبت به نمونه های قبل، بسیار متفاوت و حائز اهمیت بود. این خانه ها در اغلب موارد، به صورتی گشوده در حاشیه معابر اصلی یعنی کوچه های پهن، خیابان ها و میدان ها قرار می گرفتند و به این خاطر که بخشی از نور و منظر آنها از طریق این معابر تأمین می شد، دارای نمای شاخص و طراحی شده و پنجره هایی رو به معبر بودند (سلطان زاده، ۱۳۷۳، ۱۷-۱۸).

۱-۳-۲- فضاهای ورودی اروپایی

فضای ورودی خانه های سبک اروپایی - مخصوصاً آنهایی که در کنار خیابان ها قرار می گرفتند - در میان یکی از جبهه های اصلی بنا و روی محور تقارن، طراحی و ساخته می شد، اما باز شدن پنجره هایی که معمولاً در یک سمت ورودی یا در دو سوی ورودی ولی با فاصله هایی مختلف از آن یا با اختلاف عددی قرار می گرفتند، تا حدودی این اصل تقارن را به هم می ریخت. دیوار خانه ها، آجری و گاه کوتاه تر از دوره های قبل بود و فضای ورودی در درگاه، در - معمولاً با ترکیباتی چون روزن و پنجره - سردر (گاه بدون سردر) و در مواردی راهرو خلاصه می شد و از دیگر اجزاء و عناصر ورودی مانند پیشطاق، سکو، کوبه، هشتی و دالان - که بیانگر سلسله مراتب ورود، نشان دهنده درونگرایی خانه ها و تأمین کننده محرمت و امنیت بودند - در آنها خبری نبود؛ بدین ترتیب در خانه ها مستقیماً به داخل حیاط یا فضای اصلی خانه گشوده می شد و نحوه ورود کاملاً مستقیم بود (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴- نمایی از ورودی اروپایی خانه قوام السلطنه واقع در حاشیه خیابانی در محله دولت.

تصویر ۱۱- بالاخانه ستوندار خانه ای تلفیقی در محله بازار.

در مورد سردر و پیشطاق باید گفت که تزیینات آنها، رابطه نسبتاً مستقیمی با وضعیت اقتصادی، موقعیت اجتماعی، روحیه مذهبی و سلیقه صاحبخانه داشت. خانه ها دارای هشتی و دالان (گاه هشتی و دالان به صورتی مجزا) و یا تنها یک راهرو بودند. هشتی دارای تزییناتی متنوع تر از گذشته بود و سقف آن، گاهی ساده و آجری بود و گاه با تیرهای چوبی، یک لایه گچ یا کاربردی های آجری و گچی پوشیده می شد. دالان نیز در بیشتر خانه ها با همان عملکرد پیشین خود باقی ماند، اما در برخی موارد، پوشش روی دالان را برداشته و آن را تبدیل به راهرو کرده اند (تصاویر ۱۲ و ۱۳).

تصویر ۱۲- نمایی از هشتی سکودار و دالان خانه ای تلفیقی در محله سنگلج.

تصویر ۱۳- راهروی ورودی خانه مؤمن الاطباء در محله عودلاجان.

تصویر ۱۶- نمایی از خورشیدی کله در و درب ورودی خانه اتحادیه در محله دولت.

تصویر ۱۷- خانه اروپایی رهنما واقع در منطقه نیاوران.

تصویر ۱۸- سردر سنتوری و سرتاسر کاشیکاری شده خانه ای اروپایی در محله بازار.

همانگونه که پیشتر ذکر شد، اکثر خانه ها دارای پنجره بودند، اما این پنجره به تدریج به عنوان عنصری مهم در نمای خارجی، در ترکیب معمارانه با فضای ورودی قرار گرفت و در بخش بالایی سردر بعضی از خانه ها به کار گرفته شد (تصویر ۱۹). البته پنجره تنها عنصری نبود که در ترکیب با فضای ورودی به کار رفت، بلکه رخیام، دست انداز بالایی بام، قرنیز، ازاره و سطح دیوار هم از عناصر و سطوحی بودند که در برخی از ترکیب ها به کار برده شدند و نمایی متفاوت به فضای ورودی بخشیدند.

در دو سوی ورودی بعضی از خانه ها، عناصر و شکل های تزئینی مختلفی از جمله ستون ها یا نیم ستون های تزئینی، طاقنماهای نیم دایره ای شکل، حجم های بیرون آمده و یا پنجره هایی هلالی و سنتوری و تخت، گاه به صورت تک عنصری و گاهی به صورت ترکیبی به چشم می خورد. ورودی خانه ها فاقد سکو بود و نبود سکو در کنار ورودی ها، حاکی از آن بود که بخشی از کارکرد اجتماعی فضاهای ورودی به عنوان محلی برای نشستن افراد و گذراندن اوقات فراغت حذف شده است. البته یکی از دلایل حذف این کارکرد، علاوه بر تغییر الگوهای رفتاری و طراحی، وجود معابر و خیابان هایی بود که عرصه ای شهری محسوب می شدند و برای رفع خستگی عابران یا تجمع های دوستانه - در جلوی خانه های واقع در کنار این خیابان ها - مکان مناسبی نبودند (همان، ۳۴). جزئیات دوسوی ورودی غالباً ساده و فاقد تزئینات پرکار و گاه مزین به سفال و آجر مهربی بود (سلطان زاده، ۱۳۷۱، ۵۰، ۱۲۲). در موارد معدودی نیز برای زیباتر کردن فضای ورودی، یا جزئیات آجری را رنگ آمیزی و یا قسمت ازاره آن را سنگی و با تزئیناتی زیبا درست می کردند (تصویر ۱۵). در اغلب خانه های این سبک، شکل کلی در ورودی، دیگر آن حالت ساده پیشین را نداشت، زیرا این درها، فلزی و به شکل هایی متنوع - معمولاً بدون کوبه و حلقه - ساخته می شد (سلطان زاده، ۱۳۷۲، ۱۰۲) و در بالای آن، خورشیدی کله در یا روزن های دایره ای و بیضی شکلی تعبیه می گردید که وجود این خورشیدی ها و روزن ها در خانه هایی که در ورودی آنها مستقیماً به داخل حیاط باز می شد، عنصری غیرکاربردی به نظر می رسید (تصویر ۱۶). برخی از ورودی های این سبک مخصوصاً در مناطق شمالی شهر، سردر نداشتند (تصویر ۱۷) و برخی دیگر دارای سردرهای ساده، هلالی، شبه پالادین یا سنتوری گاه به همراه کتیبه بودند که با انواع تزئینات آجری، به ندرت کاشیکاری و یا تلفیقی از آنها تزئین می شدند (تصویر ۱۸). البته در مواردی نیز دیده می شد که سردر به شکلی ساده بود و سنتوری در بالای سردر قرار داشت که در این حالت، ارتفاع سردر با ارتفاع دیوار برابر می گردید.

تصویر ۱۵- فضای ورودی خانه ای به سبک اروپایی در محله چال میدان.

خانه های سنتی محله بازار دارای پیشطاق جناغی، هلالی یا بدون پیشطاق، و سردری ساده گاه به همراه کتیبه است. همچنین ورودی ها دارای هشتی و دالان و گاهی دالان بدون هشتی هستند (جدول ۲، شماره های ۲۹، ۳۰).

در محله های دولت و شمال تهران نیز خانه سبک سنتی مشاهده نمی شود.

از میان خانه های سبک تلفیقی محله عودلاجان، بیشتر ورودی ها دارای پیشطاقی هلالی با سکو، طاقنما و به ندرت ستون هستند و در مواردی، پنجره هایی از آنها به سمت معبر باز می شود. سردر خانه ها معمولاً به شکل ساده یا هلالی و دارای کتیبه است. این خانه ها اکثراً هشتی و دالان، هشتی مجزا، دالان مجزا و یا راهرو دارند و هیچ بالاخانه ای در آنها دیده نمی شود (جدول ۱، شماره های ۴-۸).

در خانه های سبک تلفیقی محله چال میدان، بیشتر پیشطاق ها، هلالی و دارای سکو و طاقنما، و سردرها، ساده یا چهارگوش کتیبه دار است. ورودی ها معمولاً دارای بالاخانه، هشتی، دالان و گاه دالانی تک هستند (جدول ۱، شماره های ۱۵-۱۷).

در خانه های تلفیقی محله سنگلج، پیشطاق بیشتر خانه ها، هلالی شکل و سکودار است و سردرها عمدتاً از نوع هلالی و گاه سنتوری به همراه کتیبه می باشد. در مواردی نیز عناصری چون طاقنما، ستون و پنجره در نمای خارجی مشاهده می شود. خانه ها دارای هشتی و دالان و گاه هشتی بدون دالان هستند (جدول ۲، شماره های ۲۲-۲۵).

خانه های تلفیقی محله بازار، اغلب پیشطاقی هلالی با دو سکو، طاقنما، ستون های تزئینی یا بالاخانه دارند؛ گاهی اوقات نیز پنجره هایی از خانه به سوی معبر باز می شود. سردرها معمولاً هلالی شکل و کتیبه دار است و خانه ها دارای هشتی و دالان و در مواردی تنها دارای دالان می باشند (جدول ۲، شماره های ۳۱، ۳۲).

خانه های تلفیقی محله دولت در بیشتر موارد دارای پیشطاق هلالی، سکو، طاقنما و پنجره است. سردر خانه ها نیز شکلی بیضی، هلالی یا سنتوری دارد. خانه ها دارای هشتی و دالان، هشتی مجزا، دالان مجزا و یا راهرو هستند و هیچ بالاخانه ای در آنها مشاهده نمی شود (جدول ۲، شماره های ۳۴، ۵۳).

در خانه های اروپایی محله عودلاجان، جز سردر هلالی گاهاً کتیبه دار، پنجره، در و راهروی ورودی، عنصر دیگری به چشم نمی خورد (جدول ۱، شماره های ۹، ۱۰).

در خانه های اروپایی محله چال میدان، بیشتر از نوع هلالی با دو سکو است. سردر نیز به شکلی هلالی و گاه دارای کتیبه است و در موارد معدودی در بالای سردر، بالاخانه به چشم می خورد. تمامی خانه ها دارای هشتی و دالان هستند (جدول ۱، شماره های ۱۱-۱۴).

در محله سنگلج، خانه های سنتی، پیشطاقی هلالی یا بیضی و همچنین سردری ساده یا نعلی به همراه کتیبه دارند. خانه ها معمولاً دارای هشتی و دالان و گاه هشتی بدون دالان یا دالانی تک هستند (جدول ۱ و ۲، شماره های ۲۰، ۲۱).

تصویر ۱۹- بخشی از نمای ورودی خانه اروپایی محله چال میدان.

این سبک از فضاهای ورودی را به دلیل کنار گذاشتن سنت و استفاده چشمگیر از عناصر، نقوش و موتیف های غربی می توان فضاهای ورودی اروپایی نامید. ساخت این فضاها اگرچه موجب تقویت روحیه فرنگی مآبانه معماری مسکونی تهران شد، اما در مجموع، سیر رو به رشد طراحی نقوش تزئینی معماری در فضای ورودی را تضعیف کرد و بدین ترتیب بود که روند تکاملی طراحی فضای ورودی خانه متوقف شد و در دوره های بعد، حتی رو به انحطاط و انحلال رفت.

مطالب فوق الذکر درباره فضاهای ورودی سنتی، تلفیقی و اروپایی، ویژگی هایی کلی و در حقیقت، تمامی اجزاء، عناصر، ترکیبات و تزئیناتی بود که هر یک از انواع فضاها در مجموع می توانست داشته باشد؛ لذا وجود یا غنای جزئیات هر سبکی ممکن بود خانه به خانه - در محله ای یکسان - و حتی محله به محله با یکدیگر متفاوت باشد، زیرا علاوه بر فرهنگ حاکم (سنت ها و ارزش ها)، شیوه زندگی و اهداف و نیازهای مردمی که عامل مشترک همه آنها بود، جایگاه اجتماعی، علایق و میزان فقر و غنای ساکنان، موقعیت مکانی خانه و خصوصیات طبیعی و بافتی محله نیز نقشی مهم را در چگونگی ساخت ورودی ها ایفا می نمود. در این بخش، سعی بر این است تا هر سبک از فضاهای ورودی در مناطق ششگانه تهران تحلیل و تا حدی تفاوت های آنها با یکدیگر آشکار گردد:

در خانه های سنتی محله عودلاجان، بیشتر پیشطاق ها، جناغی و دارای دو سکو است و به ندرت در اطراف آن، طاقنمایی دیده می شود. سردر خانه ها اغلب ساده و کتیبه دار است. خانه ها نیز معمولاً دارای هشتی و دالان و در مواردی بسیار اندک، دارای دالان بدون هشتی هستند (جدول ۱، شماره های ۱-۳).

پیشطاق خانه های سنتی محله چال میدان، بیشتر از نوع هلالی با دو سکو است. سردر نیز به شکلی هلالی و گاه دارای کتیبه است و در موارد معدودی در بالای سردر، بالاخانه به چشم می خورد. تمامی خانه ها دارای هشتی و دالان هستند (جدول ۱، شماره های ۱۱-۱۴).

در محله سنگلج، خانه های سنتی، پیشطاقی هلالی یا بیضی و همچنین سردری ساده یا نعلی به همراه کتیبه دارند. خانه ها معمولاً دارای هشتی و دالان و گاه هشتی بدون دالان یا دالانی تک هستند (جدول ۱ و ۲، شماره های ۲۰، ۲۱).

بدین ترتیب می توان گفت که فضاهای ورودی سنتی - در هر محله تهران و متعلق به هر طبقه اجتماعی که باشد - جامع ترین و اصولی ترین نوع فضای ورودی است. در فضاهای ورودی سبک تلفیقی، با وجود آنکه اصول سنتی معماری این قسم از فضاها حفظ گردیده، اما گاه از تعداد و غنای فضاهای ورودی کاسته و به عناصر تزئینی آنها افزوده شده است؛ و در فضاهای ورودی اروپایی، نه تنها از تعداد و غنای عناصر، بلکه گاه از تزئینات ورودی نیز کاسته و معمولاً به عرض و ارتفاع ورودی و تعداد پنجره های رو به معبر افزوده گردیده و طی این روند تدریجی - از سنت به تجدد و همچنین از محله های جنوبی به محله های شمالی - فضای ورودی خانه ها، ابتدا شکل و ظاهری کاملاً متفاوت یافته و در نهایت حذف شده است.

خانه های اروپایی محله بازار دارای سردر سنتوری و کتیبه دار، ستون، پنجره رو به معبر، درب فلزی و راهرو می باشند (جدول ۲، شماره ۳۳).

خانه های اروپایی محله دولت، اغلب دارای سردر سنتوری یا چهارگوش و گاهی نیز بدون سردر هستند و در بعضی موارد، در طرفین یا بخش بالایی ورودی، ستون یا پنجره هایی به کار می رود. ورود به خانه ها نیز معمولاً بدون گذشتن از راهرو و به صورتی مستقیم صورت می گیرد (جدول ۲، شماره های ۳۶ - ۳۸).

در مناطق شمالی تهران نیز خانه های سبک اروپایی، نه سردر و کتیبه دارند و نه طاقنما و ستون و پنجره و راهرو، بلکه تنها دارای در فلزی بزرگی هستند که مستقیماً ورود را به داخل حیاط یا باغ ممکن می سازد (جدول ۲، شماره های ۳۹، ۴۰).

جدول ۱- مشخصات خانه های قاجاری واقع در محلات عودلاجان، چال میدان و سنگلج.

شماره	نام بنا / موقعیت	عناصر و تزئینات فضای ورودی										سبک ساخت	تصاویر					
		پیشطاق	سکو	ستون	طاقنما	پنجره	در	گلیمخ	کوبه	کلون	سردر			کتیبه	متن کتیبه	بالاخانه	هشتی	دالان
۱	عودلاجان، محله سرچشمه، کوچه فیروزکوهی	چنانگی	X	-	X	-	چوبی	X	X	X	X	بسم الله الرحمن الرحيم	-	X	X	-	سنتی	3
۲	عودلاجان، محله پامنار، کوچه احمدی نیا	چنانگی	X	-	X	-	چوبی	X	X	X	ساده	-	-	X	X	-	سنتی	
۳	عودلاجان، محله مروی، کوچه مروی	چنانگی	X	-	-	-	چوبی	X	X	X	ساده	انا فتحنا لک فتحاً مبیناً	-	X	X	-	سنتی	
۴	عودلاجان، محله سرچشمه، کوچه فیروزکوهی	هالی	X	-	X	-	چوبی	-	X	-	هالی	انا فتحنا لک فتحاً مبیناً، بسم الله -	-	X	-	تلفیقی		
۵	عودلاجان، محله سرچشمه، کوچه تشریف سفید	هالی	X	-	-	-	فلزی	X	-	-	نعلی	-	-	X	X	-	تلفیقی	
۶	عودلاجان، محله پامنار، کوچه آقا موسی	هالی	X	X	X	-	چوبی	-	X	X	ساده	انا فتحنا لک فتحاً مبیناً، بسم الله -	-	X	X	-	تلفیقی	
۷	عودلاجان، محله پامنار، کوچه رکنی	سنتوری	X	-	-	-	چوبی	-	-	X	هالی	-	-	-	-	-	تلفیقی	
۸	عودلاجان، محله کلبی ها، بن بست پروشگاه	هالی	-	-	-	-	فلزی	X	-	X	ساده	-	-	X	-	-	تلفیقی	
۹	عودلاجان، محله سرچشمه، کوچه مدرس	-	-	-	-	-	فلزی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	اروپایی	
۱۰	عودلاجان، محله سرچشمه، کوچه آقا چال	-	-	-	-	-	فلزی	X	-	-	هالی	بسم الله الرحمن الرحيم	-	-	-	-	اروپایی	
۱۱	چال میدان، خیابان آل آقا	هالی	X	-	-	-	چوبی	X	X	X	هالی	-	-	X	X	-	سنتی	
۱۲	چال میدان، کوچه امامزاده عیسی، کوچه مصومی	هالی	X	-	-	-	چوبی	-	-	-	هالی	-	-	X	X	-	سنتی	
۱۳	چال میدان، کوچه پروردار، کوچه رسولی	هالی	X	-	-	-	چوبی	-	-	-	هالی	-	-	X	X	-	سنتی	4.1
۱۴	چال میدان، خیابان صاحب جمع، کوچه قنات	هالی	-	-	-	-	فلزی	-	-	-	هالی	بسم الله الرحمن الرحيم ۱۳۲۶	-	X	X	-	سنتی	
۱۵	چال میدان، خیابان ری، کوچه درویشها	-	-	-	-	-	فلزی	-	-	-	هالی	بسم الله الرحمن الرحيم	X	X	X	-	تلفیقی	
۱۶	چال میدان، خیابان ری، کوچه مرادانی	هالی	X	-	-	-	چوبی	-	-	-	ساده	-	-	X	X	-	تلفیقی	9
۱۷	چال میدان، خیابان مصطفی خمینی، کوچه فرمود	-	-	-	-	-	فلزی	X	-	-	هالی	۴گوش	X	X	X	-	تلفیقی	
۱۸	چال میدان، خیابان آل آقا، کوچه عباس	-	-	-	-	-	فلزی	X	-	X	ساده	-	-	-	-	-	اروپایی	
۱۹	چال میدان، محله عهدیه، کوچه چینی	-	-	-	-	-	فلزی	X	-	X	هالی	نصر من الله و فتح قریب	-	-	-	-	اروپایی	15
۲۰	خانه جلال آل احمد، سنگلج، محله پانچرا، کوچه کارکن اساسی	بیضی	-	-	-	-	چوبی	-	-	-	نعلی	بسم الله الرحمن الرحيم	X	-	-	-	سنتی	

جدول ۲- مشخصات خانه های قاجاری واقع در محلات سنگلج، بازار، دولت و مناطق شمالی تهران.

شماره	نام بنا / موقعیت	عناصر و تزئینات فضای ورودی										سبک ساخت	تصاویر					
		پیشطاق	سکو	ستون	طاقنما	پنجره	در	گلیمخ	کوبه	کلون	سردر			کتیبه	متن کتیبه	بالاخانه	هشتی	دالان
۲۱	سنگلج، خیابان خیام، بن بست کازیکلی	هالی	-	-	-	-	فلزی	-	-	-	ساده	بسم الله الرحمن الرحيم ۱۳۲۰	X	X	X	-	سنتی	
۲۲	سنگلج، محله پانچرا، کوچه اکبری	هالی	X	-	-	-	چوبی	X	X	X	سنتوری	-	-	X	X	-	تلفیقی	12
۲۳	سنگلج، خیابان خیام، کوچه قمری خاں	هالی	X	-	-	-	چوبی	-	-	-	هالی	-	-	X	X	-	تلفیقی	
۲۴	سنگلج، گذر داغخانه، کوچه حمامی	هالی	X	X	X	-	چوبی	-	X	-	سنتوری	بسم الله الرحمن الرحيم	X	X	X	-	تلفیقی	8
۲۵	سنگلج، خیابان شیخ بهایی، کوچه اعصاب	هالی	X	-	-	-	چوبی	X	X	X	هالی	نصر من الله و فتح قریب ۱۳۲۱	X	X	X	-	تلفیقی	
۲۶	سنگلج، خیابان خیام، کوچه تجارعیان زنجانی	-	-	X	-	-	چوبی	X	-	-	ساده	فاله خیر حافظا وهو ارحم الراحمین	X	-	-	-	اروپایی	
۲۷	خانه امیر بهادر / سنگلج، خیابان وحدت اسلامی، خیابان بشیری	-	-	-	X	-	فلزی	-	-	-	ساده	قال الله تعالی ولا ین علی ابن ..	X	-	-	-	اروپایی	
۲۸	سنگلج، محله قنات آباد، کوچه شاه حسینی	-	-	-	-	-	فلزی	-	-	-	سنتوری	-	X	-	-	-	اروپایی	
۲۹	بازار، انتهای بازار مسگرها	-	-	-	-	-	فلزی	-	-	-	ساده	بسم الله الرحمن الرحيم	X	X	X	-	سنتی	
۳۰	بازار، محله ملک آباد، کوچه معظم	چنانگی	X	-	-	-	چوبی	X	X	X	ساده	-	-	X	X	-	سنتی	
۳۱	بازار، گذر عباس آباد، کوچه حسام لشکر	هالی	-	X	-	-	فلزی	X	-	X	هالی	-	-	X	X	-	تلفیقی	
۳۲	بازار، محله ملک آباد، کوچه فراتیشی	هالی	X	X	X	-	چوبی	X	X	X	هالی	-	X	X	X	-	تلفیقی	11
۳۳	بازار، محله هفت تن، کوچه هفت تن	-	-	X	-	-	فلزی	X	-	-	سنتوری	چهار آباد ۱۳۲۴	X	-	-	-	اروپایی	18
۳۴	دولت (ازگ)، خیابان صور اسرافیل، کوچه ناصرالدین میرزا	-	X	-	-	-	چوبی	X	X	X	بیضی	انا فتحنا لک فتحاً مبیناً ۱۳۱۰	X	X	X	-	تلفیقی	
۳۵	خانه رضا خان / دولت، خیابان امام خمینی، کوچه نمکی	هالی	X	-	-	-	فلزی	-	-	-	هالی	-	-	-	-	-	تلفیقی	
۳۶	دولت، میدان پهلوانان، کوچه نظامیه	-	-	X	-	-	چوبی	-	-	-	هالی	1341	X	-	-	-	اروپایی	
۳۷	خانه فخرالدوله / دولت، محله دروازه شمیران، کوچه پارک امین الدوله	-	-	-	-	-	فلزی	-	-	-	سنتوری	-	-	-	-	-	اروپایی	
۳۸	خانه اتحادیه / دولت، خیابان لاله زار، کوچه اتحادیه	-	-	X	-	-	فلزی	-	-	-	سنتوری	سلام قولاً من رب الرحيم ۱۳۲۵	X	-	-	-	اروپایی	16
۳۹	خانه رهنما / نیولوارن، خیابان شهید باهنر، بن بست آهنگ	-	-	-	-	-	فلزی	X	-	-	سنتوری	-	-	-	-	-	اروپایی	17
۴۰	خانه حسین خداداد / زعفرانیه، خیابان فلاسی، نیش خیابان بندای	-	-	-	-	-	فلزی	-	-	-	سنتوری	-	-	-	-	-	اروپایی	

نتیجه

و دچار تحولاتی بنیادین می گردند. این موضوع را می توان در سبک غالب فضاهای ورودی خانه های محلات گوناگون تهران نیز جستجو کرد. در محله چال میدان، بیشتر فضاهای ورودی از نوع سنتی است که این مسأله تا حدی اشاره به فقر اقتصادی ساکنان محله فوق دارد. در محله های عودلاجان، سنگلج و بازار که محلاتی بزرگ و نیمه اعیان نشین هستند، اکثر خانه ها، ورودی هایی سبک تلفیقی دارند. در محله دولت و مناطق شمالی تهران نیز به ترتیب، اکثریت خانه ها و تمامی خانه ها به شیوه ای اروپایی ساخته شده اند که نشان از اعیان نشین بودن این محلات دارد.

۳) با توجه به بررسی های صورت گرفته در مورد انواع سبک های حاکم بر فضاهای ورودی خانه ها می توان ویژگی هایی کلی را برای سنتی یا متجدد بودن این گونه فضاها تعیین نمود و بر مبنای آن، به تشخیص نوع فضاهای ورودی و تفکیک آنها پرداخت.

شاخصه های سنت در فضاهای ورودی عبارت اند از: قرارگیری در حاشیه معابر فرعی؛ قرارگیری ورودی در نزدیکی یکی از گوشه های خانه؛ ورودی گشوده یا محصور؛ رعایت اصل سلسله مراتب و درونگرایی (ورود غیر مستقیم)؛ رعایت اصل تقارن؛ نمای خشتی، کاهگلی یا آجری؛ دیوارهای بلند و ساده (بدون روزن و پنجره)؛ وجود پیشطاق و سکوهای عریض و کاربردی؛ وجود درگاه های کم عرض و کم ارتفاع؛ وجود درهای چوبی مستطیل شکل با آستانه، کوبه، گلمیخ، چفت، کلون و گاه روزن های بسیار کوچک؛ وجود سردرهای ساده کتیبه دار؛ وجود بالاخانه، هشتی و دالان؛ و از شاخصه های تجد در فضاهای ورودی می توان به قرارگیری ورودی در حاشیه معابر اصلی؛ قرارگیری در میان یکی از جبهه های اصلی بنا؛ ورودی گشوده و باز؛ عدم رعایت اصل سلسله مراتب و درونگرایی (ورود مستقیم و فضای برونگرا)؛ گاه عدم رعایت اصل تقارن؛ نمای آجری؛ دیوارهای کوتاه یا بلند تزیینی (با روزن، پنجره، ستون یا نیم ستون، طاقنما، حجم های بیرون آمده و جرزهای آراسته)؛ فقدان پیشطاق؛ وجود سکوهای کم عرض کاربردی - تزیینی یا فقدان سکو؛ وجود درگاه های عریض یا مرتفع؛ وجود درهای فلزی متنوع الشكل با روزن یا خورشیدی کله در؛ وجود سردرهای هلالی، سنتوری یا شبه پالادین تزیینی و گاه فقدان سردر؛ فقدان بالاخانه، هشتی و دالان و وجود راهرو اشاره کرد.

بررسی فضاهای ورودی خانه های تهران عهد قاجار و تحلیل ویژگی های کالبدی، ساختاری و تزیینی آنها نشان دهنده جلوه هایی متنوع، متغیر و گاه ترکیبی از ارزش های بومی و باورهای غربی حاکم بر معماری است. جلوه هایی که خود از شرایط اقتصادی، اجتماعی، اعتقادی، فرهنگی و همچنین بافت شهری هر مقطع زمانی از دوره قاجار تأثیر می پذیرد و به نوبه خود، بر روند ساخت و ساز خانه های تهران اثر می گذارد.

طی تحقیقات انجام گرفته بر روی فضاهای ورودی خانه های قاجاری، نتایجی چند محقق است که می تواند پاسخگوی فرضیات طرح شده در این رابطه باشد:

۱) در روند تغییرپذیری فضاهای ورودی از شیوه سنتی به تلفیقی و سپس از شیوه تلفیقی به اروپایی، تمامی اجزاء و عناصر ورودی ها دچار تحول می گردد، اما باید در نظر داشت که این تغییر، در ابتدا به صورتی ظاهری و سطحی و در آنچه که به چشم می آید رخ می دهد و سپس به شکلی جزئی و ساختاری و در آنچه که کمتر به چشم می آید نمود پیدا می کند؛ به این ترتیب که بدو تزیینات ورودی متحول می شود و کاربرد آجر، کاشی، گچ و یا ترکیبی از آنها - جهت ایجاد فضایی آراسته تر - رواج پیدا می کند. در مرحله بعد، عناصری چون ستون یا نیم ستون، طاقنما، حجم، سنتوری، روزن و پنجره به ترکیبات ورودی افزوده می شود و عناصری مانند سکو و دالان، یا تغییر پیدا کرده و یا به طور کلی حذف می گردد. سپس نمای ورودی تحت تأثیر قرار می گیرد و با حذف تمامی عناصر ساختاری و تزیینی چون سکو، هشتی، ستون، طاقنما و غیره، به ظاهر بناهای مسکونی نئوکلاسیک اروپا در می آید و در مرحله پایانی، مصالح مورد استفاده در ساخت ورودیها متحول می شود که به عنوان مثال می توان به درهای فلزی و جرزهای پایه سنگی خانه های سبک اروپایی اشاره کرد.

۲) در ساخت فضاهای ورودی خانه های قاجاری و همچنین در سیر تأثیرپذیری آنها از ویژگی های معماری غربی، علی رغم مؤلفه های دیگر، دو عامل موقعیت اجتماعی و وضعیت اقتصادی، نقشی بسیار اساسی را ایفا می کند و همانگونه که شاهد آن هستیم، خانه های اعیان، خواص، رجال، درباریان و طبقات متوسط وابسته به آنها، اولین و شاید تنها خانه هایی هستند که در معرض این جریان تغییر قرار می گیرند

پی نوشت ها:

- ۱ منظور از معماری کارت پستالی، معماری تقلیدی بر مبنای عکسها و کارت پستالهای بناهای اروپایی بود.
- ۲ ورودی را در نزدیکی یکی از گوشه های خانه قرار می دادند، به این خاطر که محل اتصال ورودی از چنان اهمیتی برخوردار نبود که آن را در میان یک جبهه طراحی کنند (سلطان زاده، ۱۳۷۲، ۱۰۶).
- ۳ آستانه را گاه اندکی بلند می ساختند تا تمایز بین دو فضا، به بهترین شکل صورت گیرد و افراد در هنگام انتقال از فضایی به فضای دیگر، با تائی رفتار نمایند.
- ۴ به جز خانه یهودیان که درها باید یک لنگه ساخته می شد (پولاک، ۱۳۶۱، ۵۱). خانه ای با این ویژگی، هنوز در محله کلیمی های عودلاجان موجود است.
- ۵ به این ترتیب که در قسمت بالا و پایین در، دو نوک چوبی قرار می دادند که همان پاشنه بود؛ سپس در جرز بالای در، سوراخی ایجاد می کردند که پاشنه بالایی داخل آن جای می گرفت (همان، ۵۲)؛ روی آستانه یعنی قسمت پایین چهارچوب در نیز حفره ای ایجاد می کردند و داخل آن ملات گچ می ریختند (شاردن، ج ۴، ۱۳۶۶، ۳۲۶) و قسمتی از پوست گوسفند را - که تبدیل به خیک روغن و فرسوده شده بود - روی آن قرار می دادند و سپس پاشنه پایین را روی آن گذاشته می چرخاندند؛ جای پاشنه، داخل ملات باقی می ماند و بعد از خشک شدن گچ، پاشنه داخل آن می چرخید (ابوالقاسمی، ۱۳۸۴، ۱۲۱ - ۱۲۲).
- ۶ طرح های سنتوری شامل سنتوری ساده، سنتوری شکسته (سنتوری هایی که بخشی از لبه بالایی یا لبه پایینی آنها حذف شده) و سنتوری متشکل از چند قوس (سنتوری هایی که در لبه بالا، یک قوس واحد یا ترکیبی داشتند) بود (سلطان زاده، ۱۳۷۵، ۷۶).
- ۷ منظور از اختلاف عدد در پنجره های دو سوی ورودی این است که به عنوان مثال در یک طرف ورودی، دو پنجره و در طرف دیگر، سه پنجره تعبیه می گردید که نمونه چنین فضایی را می توان در خانه کوچه نصراللهی در محله عودلاجان مشاهده نمود.

فهرست منابع:

- ابوالقاسمی، لطیف (۱۳۸۴)، هنر و معماری اسلامی ایران، به کوشش علی عمرانی پور، سازمان عمران و بهسازی شهری، تهران.
- آیم پوپ آرتز، و فیلیس اکرم (۱۳۸۷)، سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز) ج ۳: معماری دوران اسلامی، ترجمه نجف دریابندری و دیگران، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۴)، امیرکبیر و ایران، خوارزمی، تهران.
- امیرکبیریان، آتس سا، و اصغر محمد مرادی (۱۳۸۱)، معرفی تعدادی از ابنیه سنتی معماری ایران و تحلیلی بر ویژگیهای فضایی آنها، تعاون، تهران.
- اورسل، ارنست (۱۳۵۳)، سفرنامه اورسل، ترجمه علی اصغر سعیدی، افست، تهران.
- پاکدامن، بهروز (۱۳۷۳)، نگاهی کوتاه بر شیوه ها و گرایشهای معماری در تهران، تهران، ج ۴، ۵۴.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱)، سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهاندار، خوارزمی، تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۶۹)، شیوه های معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، مؤسسه نشر هنر اسلامی، تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۲)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، دانشگاه علم و صنعت، تهران.
- حبیبی، سیدمحسن (۱۳۷۸)، مکتب اصفهان، دولت قاجار و سبک تهران، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۲، ۲۳۵-۲۳۴.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۱)، فضاهای ورودی خانه های تهران قدیم، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۲)، فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۳)، نماهایی از ساختمانهای تهران (از معماری دوران انتقال)، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۵)، پنجره های قدیمی تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
- سمیعی سیروس، و رضا شیخ (۱۳۷۴)، ستونها و سرستونهای بناهای تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
- شاردن (۱۳۳۶)، سیاحت نامه شاردن، ج ۴، ترجمه محمد عباسی، امیرکبیر، تهران.
- صارمی، علی اکبر، و تقی رادمرد (۱۳۷۶)، ارزشهای پایدار در معماری ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
- قبادیان، وحید (۱۳۸۳)، معماری در دارالخلافه ناصری (سنت و تجدد در معماری معاصر تهران)، پشتون، تهران.
- قریب، فریدون (۱۳۷۴)، معابر تهران در دوره قاجاریه، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۲، ۲۰۶.
- کیانی، مصطفی (۱۳۸۳)، معماری دوره پهلوی اول (دگرگونی اندیشه ها، پیدایش و شکل گیری معماری در دوره بیست ساله معاصر ایران)، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران.
- میرزایی، رضا، و دیگران (۱۳۸۵)، بررسی مصالح بافت و رنگ در طراحی فضاهای توقف و استراحت در دوره معماری و شهرسازی مدرن ایران، مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۳، ۱۹۰.
- نصیری انصاری، محمود (۱۳۵۰)، سیری در معماری ایران، هنر سرای عالی، تهران.
- نوحی، حمید (۱۳۷۴)، پدیده حرکت اعوجاجی در تاریخ معماری معاصر ایران: سنت پرستی و سنت ستیزی، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۱، ۶۱۴.
- هاشمی، سیدرضا (۱۳۷۵)، معماری خیابان، آبادی، ش ۲۰، ص ۲.